

საქართველოს კონსტიტუციის მემკვიდრეობა

ეზნაწეფი – მოკლე მემკვიდრეობა

შენი თეფი
თხილნი
2018

აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლებისა და კულტურის სამინისტრო

ტექსტის ავტორი: სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი ლია ახალაძე

ფოტო სურათები ვრცლად შეგიძლიათ იხილოთ ვირტუალურ მუზეუმში.
<http://meca.gov.ge/vm/>

ISBN 978-9941-8-0548-6

UDCს უსაკ) 912.2+008+726:27-523.4)(479.22)

ს-323

შესავალი

საქართველოს კულტურულ მემკვიდრეობას ქმნის საქართველოს სხვადასხვა რეგიონის ისტორიულ - გეოგრაფიულ ტერიტორიებზე დაცული კულტურის ძეგლები. მათი უმნიშვნელოვანესი ნაწილი შემორჩენილია ჩრდილო - დასავლეთ საქართველოს, დღევანდელი აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე.

ტოპონიმ „აფხაზეთის“ გეოგრაფიული საზღვრები, საუკუნეების მანძილზე იცვლებოდა. უცხოური წყაროები აფხაზეთის სამეფოს ჯერ დასავლეთ საქართველოს, ხოლო მოგვიანებით სრულიად საქართველოსაც უწოდებდნენ. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია გაერთიანებულ ქართულ სამეფოში აფხაზთა საერისთავოს, ცხუმის საერისთავოსა და ოდიშის (სამეგრელოს) სამთავროს ნაწილს მოიცავდა. ასე გრძელდებოდა XVII საუკუნის ბოლომდე. შესაბამისად, აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე დღეს არსებული შუა საუკუნეების ქართული კულტურის კერების დიდი ნაწილი რეალურად შექმნილია ოდიშში და მხოლოდ XVII საუკუნის 70-80-იანი წლებიდან აღმოჩნდა ტერიტორიულად გაფართოებული აფხაზეთის შემადგენლობაში. აღნიშნულმა კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრებმა მნიშვნელოვანი კვალი გააყვეს საქართველოს მოსახლეობის სულიერი განვითარების ისტორიაში.

როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეების საქართველოში ქართული მნიგნობრობისა და კულტურის ცენტრებს ქრისტიანული ეკლესია წარმოადგენდა. ეკლესია იყო ძირითადი ძარღვი, საიდანაც იწყებოდა ქართული კულტურისა და მნიგნობრობის, ქართული სულიერების სათავეები. VI ს. საქართველოში საფუძველი ჩაეყარა სამონასტრო ცხოვრებას. განსაკუთრებულ აღმავლობას განიცდის იგი VIII საუკუნიდან ტაო-კლარჯეთში გრიგოლ ხანძთელის მიერ დაარსებულ ეკლესია-მონასტრებში, რომლებიც გადაიქცნენ ქართული კულტურის უმნიშვნელოვანეს ცენტრებად, სადაც მიმდინარეობდა ორიგინალური და თარგმნილი საერო თუ სასულიერო ლიტერატურის შექმნა, ხელნაწერთა განახლება; აქვე ჩამოყალიბდა ხატუნებისა და ფერწერის შესანიშნავი სკოლები, სხვადასხვა კალიგრაფიული მიმდინარეობანი და ა. შ. „აფხაზთა“ სამეფოში გრიგოლ ხანძთელის მიერ დაარსებული —საეკლესიო ცენტრების იდეოლოგიურ გავლენაზე და კულტურულ-სარწმუნოებრივ ერთობაზე მიუთითებს „აფხაზთა“ მეფის დემეტრე II-ის მიერ გრიგოლ ხანძთელის მოწვევა უბისის მონასტრისა და საეკლესიო ცენტრის დასაარსებლად. ეს კულტურული ერთიანობა ტრადიციულად შემდეგმაც გაგრძელდა. რადგან „აფხაზთა“ მეფეების ინიციატივით დაარსებული ახალი საეკლესიო ცენტრები უბე, არმაზი, მარტვილი, ხოფი, მოქვი, წირქოლი, ხობი, სამწევრისი, ერედვი ქართული მნიგნობრობის, განათლებისა და კულტურის მნიშვნელოვან კერებს წარმოადგენდნენ არა მარტო „აფხაზთა“ სამეფოს ეპოქაში, არამედ მომდევნო საუკუნეებშიც ხშირად წამყვანი კულტურული ტენდენციების მატარებლებად და ახალი კულტურული წამოწყებების ინიციატორებად გვევლინებიან.

ცხადია, ამ მოვლენას სათავე დაუდო „აფხაზთა“ სამეფოს პოლიტიკურმა და სარწმუნოებრივმა დამოუკიდებლობამ. მისი მოპოვებისა და განმტკიცებისათვის ბრძოლაში „აფხაზთა“ მეფეებს გვერდით ედგნენ ბიზანტიის გავლენისაგან

Content

The cultural monuments in different regions of Georgia's historic and geographic territories comprise Georgia's cultural heritage. Many such important monuments are located in north-western Georgia - currently the territory of the Autonomous Republic of Abkhazia.

The geographic boundaries of the toponym Abkhazia used to change during centuries. Foreign sources first used the name Abkhazia for west Georgia and later the whole of Georgia. In the united Georgian Kingdom, the current territory of Abkhazia comprised the Abkhaz Princedom, the Tskhumi Princedom, and part of the Princedom of Odishi (Samegrelo). The situation continued until the end of the 17th century. Correspondingly, most of the Medieval Georgian cultural centres on the territory of the Autonomous Republic of Abkhazia today were created in Odishi and found themselves on the territory of broader Abkhazia only from the 1670s and 1680s. The aforementioned cultural centres played an important role in the spiritual development of the Georgian population.

It is known that educational and cultural centres were attached to the Christian church in Medieval Georgia. The church was the tendon that lay at the roots of Georgian culture and education. Monkhdom started in Georgia in the 6th century. It flourished particularly in churches and monasteries founded by Grigol of Khandzta in Tao-Klarjeti in the 8th century. They became important centres of Georgian culture, where original spiritual literature was created, foreign works were translated, and manuscripts were renovated. Excellent schools of iconography and painting and various calligraphic trends and so forth also took shape there. The fact that “Abkhaz” king Demetre II invited Grigol of Khandzta to found a monastery and ecclesiastic centre in Ubisi points to the ideological influence of the ecclesiastic centres founded by Grigol of Khandzta in the “Abkhaz” kingdom and its cultural and religious unity. This cultural unity continued in the future, as the new ecclesiastic centres founded on the initiative of “Abkhaz” kings - Ube, Armazi, Martvili, Khobi, Mokvi, Tsirkoli, Khobi, Samtsevisi, Eredvi - were important centres of education and culture not only in the era of the “Abkhaz” kingdom, but they continued to be bearers of leading cultural trends and initiators of new cultural trends during the following centuries.

It is clear that political and religious independence of the “Abkhaz” kingdom was at the root of the phenomenon. In the struggle for obtaining and reinforcing independence, “Abkhaz” kings were supported by the church that was free of the influence of the Byzantine Empire and the population of west Georgia, which managed to obtain not only ecclesiastic and state independence, but also relaunched the struggle for unifying other Georgian territories and restoring united Georgian statehood.

Given this, it is also noteworthy that prominent figures of Georgian culture - ecclesiastic and secular personalities - worked precisely in the “Abkhaz” kingdom, immortalis-

თავისუფალი ეკლესია და დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა, რომელმაც შეძლო არა მარტო საეკლესიო და სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტის მოპოვება, არამედ ბრძოლა განაახლა დანარჩენი ქართული მიწების შემოერთებისა და ერთიანი ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენისათვის.

გამომდინარე აქედან, ნიშანდობლივია ისიც, რომ სწორედ “აფხაზთა” სამეფოში მოღვაწეობდნენ ქართული კულტურის გამოჩენილი წარმომადგენლები, საეკლესიო და საერო პირები, რომლებმაც თავიანთი საქმიანობით უკვდავყვეს საკუთარი სახელები. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია X საუკუნის ქართველი ჰიმნოგრაფისა და მთარგმნელის, სტეფანე სანანოსძის სამწერლო მოღვაწეობა მარტვილის ტაძარში, რომელიც გიორგი II-ის დროს გადაიქცა ქართული კულტურის მნიშვნელოვან კერად. იმავე გიორგი II-ის მფარველობით სარგებლობდა დიდი ქართველი ჰიმნოგრაფი, შესანიშნავი “აღდგომის საგალობლების” ავტორი იოანე მინჩხი, “აფხაზთა” სამეფოს მკვიდრი იყო მიქაელ საბანმინდელის მარტვილობის “აბუკურას” ავტორი. კონსტანტინე “აფხაზთა” მეფის დაკვეთით ქართულ ენაზე დაიწერა “აფხაზთა მეფეთა დივანი”, რომელიც წარმოადგენს ეგრის-აფხაზეთის მეფეთა VIII-X საუკუნეების მატრიანეს.

“აფხაზთა” სამეფოს სახელმწიფო და საეკლესიო ენა, ასევე სამწერლობო კულტურა მხოლოდ ქართული იყო, რაზეც ერთმნიშვნელოვნად მიუთითებენ, როგორც ზემოთმოყვანილი ფაქტები, ასევე “აფხაზთა” მეფეების დაკვეთით შესრულებული ყველა წარწერა, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწია და რომლებიც ქართული ასომთავრული დამწერლობით არის შესრულებული. ამ ფაქტს აღნიშნავს თითქმის ყველა მკვლევარი, ვინც კი ოდესმე შეხებია ამ სამეფოს ისტორიას, მათ შორის აფხაზი ავტორებიც. მიუხედავად ამისა, აღნიშნულ საკითხს საგანგებოდ უვლიან გვერდს თანამედროვე აფხაზური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები მ. გუნბა ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა. საგულისხმოა, რომ აფხაზეთში დამწერლობის განვითარების ისტორიას ერთ-ერთი პირველი ნაყოფიერად იკვლევდა ხ. ბლაჟბა (ო. ბლაჟბას მამა). მისი დასკვნით, “აფხაზთა სამეფო” წარმოადგენდა დასავლურქართულ სახელმწიფოს, რომლის სახელმწიფო და საეკლესიო ენა ქართული იყო. დ. გულიას აზრით კი, არსებული “მრავალრიცხოვანი მეცნიერულად შემოწმებული ფაქტები უცილობლად მეტყველებენ, რომ აფხაზები ყოველთვის ქართველებთან ერთად ცხოვრობდნენ საერთო ისტორიული და კულტურული ცხოვრებით, რომ აფხაზები, კაცმა რომ თქვას, იგივე ქართველები არიან...”

უცილობლად დადგენილია, რომ უკვე IX ს-ის შუა ხანებიდან ქართული ენა არის დამწერლობის, სახელმწიფო და კერძო საქმისწარმოების, ყოველდღიური საეკლესიო ცხოვრებისა და ღმრთისმსახურების ერთადერთი ენა”.

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის კვლევის თანამედროვე ეტაპზე, აფხაზეთის რეგიონის მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი მატერიალური კულტურა პირობითად შეიძლება ოთხ ძირითად ჯგუფად დაიყოს:

I. არქიტექტურული ძეგლები;

II. წერილობითი კულტურის ძეგლები;

III. საეკლესიო დანიშნულების ნივთები;

IV. არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე მოძიებული მასალა.

ing their names by their deeds. It is important in this regard to note the writings by the 10th-century Georgian hymnographer and translator, Stepane Sabanoisdze, in the Martvili Cathedral, which became an important centre of Georgian culture under King Giorgi II. Great Georgian hymnographer Ioane Minchkh, the author of the excellent work called Easter Hymns also enjoyed Giorgi II's protection. The author of Abukura, description of the martyrdom of Mikael of Sabatsminda, was also a native of the “Abkhaz” kingdom. “Abkhaz” king Konstantine ordered to write in Georgian The Divan of the Abkhaz Kings, which is a chronicle of the kings of Egrisi-Abkhazia from the 8th through the 10th centuries.

The official language of the “Abkhaz” kingdom and church as well as of literature was only Georgian, which becomes obvious from aforementioned facts and all inscriptions made according to the orders of “Abkhaz” kings. All the inscriptions that have survived to our days are in Georgian Asomtavruli script. Almost all researchers, who have ever touched on the history of this kingdom note this and Abkhaz researchers are among them. In spite of this, representatives of modern Abkhaz historiography - M. Gunba, O. Bghazhba, and S. Lakoba - purposefully avoid mentioning this. It is noteworthy that Kh. Bghazhba (O. Bghazhba's father) was one of the first, who studied the history of the development of written language in Abkhazia. He concluded that the Kingdom of Abkhazia was a west Georgian state, whose official and church language was Georgian. According to D. Gulia, numerous available “scientifically tested facts unambiguously show that the Abkhaz have always lived together with Georgians and they had a common historic and cultural life and that in essence, the Abkhaz are the same as Georgians...

It has been established without any doubt that from the middle of the 9th century, the Georgian language was already the only language of writing, state and private paperwork, everyday ecclesiastic life, and church services.

At the modern level of research in Georgia's cultural heritage, the numerous and variegated material culture of the region of Abkhazia can conditionally be divided in four main groups:

I. Architectural monuments;

II. Written cultural monuments;

III. Ecclesiastic items;

IV. Materials discovered during archaeological excavations.

This classification is a realistic reflection of the general state of monuments of material culture of Abkhazia at this stage.

I. Architectural buildings are the most numerous group among the monuments of material culture of Abkhazia. Although many of the surviving aforementioned monuments have been damaged, each of them has its own history of development. Architectural

აღნიშნული კლასიფიკაცია რეალურად ასახავს ამ ეტაპზე აფხაზეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების საერთო სურათს.

1. არქიტექტურული ნაგებობანი აფხაზეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების ყველაზე მრავალრიცხოვან ჯგუფს წარმოადგენენ. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ძეგლების დიდი ნაწილი დღემდე დაზიანებული სახით არის მოღწეული, ყველა მათგანს განვითარების თავისი ისტორია აქვს. არქიტექტურული ნაგებობანი თავის მხრივ, აერთიანებს აფხაზეთის მატერიალური კულტურის ორ ყველაზე მრავალრიცხოვან ქვეჯგუფს: ა) საკულტო დაწინაშელების (საეკლესიო) ხუროთმოძღვრების ძეგლები და ბ) საერო დაწინაშელების ძეგლები. მათ შორის, პირველ ქვეჯგუფში შედის სამონასტრო კომპლექსები, ტაძრები, პატარა ეკლესიები და სამლოცველოები; ხოლო მეორე ქვეჯგუფში ერთიანდებიან საფორტიფიკაციო ნაგებობები, ხიდები, სამეთვალყურეო ნაგებობანი, საერო და მსხვილ სასულიერო ფეოდალთა სასახლეები და ა.შ.

ცნობილია, რომ ძველი არქიტექტურა კარგად ასახავს ეროვნული კულტურის შემოქმედების პოტენციალს. ბუნებრივია, იგი არ არის ჩაკეტილი მხოლოდ თავის საზღვრებში და გარედან შემოტანილი თემებითაც საზრდოობს. ამავე დროს ადგილობრივი ხუროთმოძღვრული ტრადიციების გათვალისწინების გარეშე, სხვა კულტურის გამოცდილების გადმოტანა შეიძლება მხოლოდ ზედაპირულ მიმბაძველობად იქცეს. აფხაზეთის არ ტერიტორიაზე დაცული შუა საუკუნეების არქიტექტურული ძეგლები დახვეწილი ხუროთმოძღვრული ფორმებითა და მრავალფეროვანი დეკორით საქართველოს არქიტექტურული ძეგლების ერთიან გალერეაში ერთ-ერთ გამორჩეულ ადგილს იკავებს. რეგიონის ყველაზე ცნობილ, ძველი ხუროთმოძღვრების საეკლესიო ძეგლებს მიეკუთვნებიან ბიჭვინთის, ბედიის, მოქვის, ილორის, ლიხნის, დრანდის, გაგრის, ბზიფის, წყელიკარის, გუდავის, ლაშქენდარის და ა. შ. ეკლესიები და სამონასტრო კომპლექსები. შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზეთი, ისევე, როგორც საქართველოს ყველა ისტორიული რეგიონი, მო-ფენილია სხვადასხვა დაწინაშელების ქრისტიანული საეკლესიო ნაგებობებით და მათი რაოდენობა იმდენად შთაბეჭდავია, „როდესაც აფხაზეთის შუასაუკუნოვან კულტურაზე წამოიწევენ საუბარს მხედველობაში უპირატესად იქ შემორჩენილი საეკლესიო ხელოვნების ნაწარმოებები აქვთ“.

„აფხაზეთის კულტურული მემკვიდრეობა, ისევე როგორც მთელი ქართული შავიზღვისპირეთისა, ნაკლებად პომოგენურია, რაც განპირობებულია დასავლეთ საქართველოს სანაპირო ზოლში „ჯერ ელიზური, შემდგომ ელინისტური, რომაული, და ბოლოს ბიზანტიური პოლიტიკური და კულტურული გავლენით“. სწორედ აქედან ვრცელდებოდა მთელ საქართველოში კულტურული ელემენტების „იმპორტი“, რამაც ჩვენ, როგორც აღმოსავლეთის ერთ-ერთი ქრისტიანული ქვეყანა, ბიზანტიური კულტურული წრის ქვეყნებში გაგვართიანა, ხოლო კულტურულ ნათესაობას ბიზანტიური ცივილიზაციის პარადიგმა ეწოდა. ქართული ქრისტიანული ხელოვნების ძეგლებზე, განსაკუთრებით საეკლესიო ნაგებობებზე ასახული ეს ნათესაობა, სულაც არ ცვლის საერთო სურათს ძველი ქართული არქიტექტურის ავთენტურობის შესახებ, რადგან ძველი ქართული

buildings, for their part, comprise two most numerous subgroups of the material culture of Abkhazia: a) Architectural monuments of cult (churches) and b) Secular monuments. The first subgroup comprises complexes of monasteries, cathedrals, small churches, and chapels. The second group comprises fortifications, bridges, watchtowers, palaces of secular noblemen, religious feudal lords, and so forth.

It is known that ancient architecture is a reflection of the creative potential of a national culture. Of course, it is not blocked within its own boundaries and is nourished by themes imported from outside. At the same time, borrowing the experience of other cultures without taking into account local architectural traditions may prove to be just superficial imitation. Medieval architectural monuments on the territory of the Autonomous Republic of Abkhazia occupy a prominent place in the unified gallery of Georgian architectural monuments due to their subtle architectural forms and varied decorations. Churches and monasteries in Bichvinta, Bedia, Mokvi, Ilori, Likhni, Dranda, Gagra, Bzipi, Tskelikari, Gudava, Lashkendari, and other places are most well-known ecclesiastic monuments of ancient architecture of the region. It can be said that Abkhazia, as any other Georgian region, is full of Christian ecclesiastic buildings with various functions and their number is so impressive that “when they start talking about the Medieval culture of Abkhazia, they first and foremost imply works of ecclesiastic art surviving there”.

The cultural heritage of Abkhazia, like that of the whole Black Sea coastal area of Georgia, is not so homogeneous, which is due to “first Hellenic, then Hellenistic and Roman, and finally Byzantine political and cultural influences”. It was from there that cultural elements were “imported” to the whole of Georgia, which made us as a Christian country of the East part of the circle of countries following the Byzantine culture and the cultural relations were called the paradigm of Byzantine civilisation. These relations that are reflected in the monuments of Georgian Christian art, particularly ecclesiastic buildings, do not at all change the general authenticity of Old Georgian architecture, because Old Georgian ecclesiastic monuments are obviously free of outside influences and are different from Eastern Christian monuments.

Old secular architectural monuments cannot be disregarded in the Georgian cultural heritage. Remains of old fortifications - fortresses, watchtowers, bridges, and so forth - as well as palaces and homes of big feudal lords have survived in Abkhazia mostly in the shape of ruins, which does not mean that they have lost their historic value. They continue to impress viewers now too.

The Anacopia citadel, the Bagrati Fortress near Sokhumi, the Sokhumi Acropolis, and the fortresses in Kelasuri, Bzipi, Gagra, Anukhva, Kodori, Lidzava, Chkhalt'a, Amtkeli, Khashupse, Mchishta, Bichvinta, Azanta, Duripshi, Likhni, and Satamashia had the function of protecting the north-western border of Georgia for centuries. There are more than 70 such monuments on the territory of the present-day Autonomous Republic of Abkhazia.

საეკლესიო ძეგლები თვალსაჩინოდ თვითმყოფადი და განსახვავებულია აღმოსავლური ქრისტიანობის ძეგლებისაგან.

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლებს შორის გვერდს ვერ ავუვლით საერო დანიშნულების ძველ არქიტექტურას. აფხაზეთში ამ ტიპის ძეგლებიდან დღემდე მოღწეულია როგორც თავდაცვითი ხასიათის ძველი, საფორტიფიკაციო ძეგლების ნაშთები - ციხეები, სამეთვალყურეო კოშკები, ხიდები და ა. შ., ასევე, მსხვილ ფეოდალთა სასახლე-ნაგებობანი. მათი უმრავლესობა დღეს ნანგრევების სახით არის შემორჩენული, თუმცა არ დაუკარგავს თავისი ისტორიული ღირებულება და მნახველში დღესაც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს.

მრავალი საუკუნის მანძილზე, საქართველოს ჩრდილო დასავლეთ საზღვრის დაცვის უმნიშვნელოვანეს ფუნქციას ასრულებდა ანაკოფიის ციტადელი, ბაგრატის ციხე სოხუმთან, სოხუმის აკროპოლისი, კელასურის ზღუდე, ბზიფის, გაგრის, ანუხვის, კოდორის, ლიბავის, ჩხალთის, ამტყელის, ხაშუფსეს, მჭიშთის, ბიჭვინთის, აზნათას, კოდორის, დურიფშის, ლიხნის, სათამაშიას ციხეები და ა. შ. მათი რაოდენობა თანამედროვე აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე 70-ზე მეტია.

მსხვილ საერო და საეკლესიო ფეოდალთა სასახლეებიდან განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ლიხნის, მერხეულის, ბედიის, ანუხვისა და წებელდის სასახლეთა ნანგრევები, რომლებიც შარვაშიძეების, მარშანიების, ჟვანისძეებისა და ბასილიძეთა ფეოდალურ გვარებს ეკუთვნოდა.

საქართველოს უძველეს ხიდებს შორის ერთ-ერთი თვალსაჩინოა „თამარის ხიდი“ სოხუმთან ახლოს მდინარე ბესლეთზე. მსგავსი ხიდები დამახასიათებელია X, XI, XII, XIII საუკუნეების საქართველოსათვის და შემორჩენილია ქართლში, აჭარაში, სამცხე-ჯავახეთსა და ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში. ხიდი უნიკალურია იმ თვალსაზრისით, რომ მის თაღს მიუყვება ძველი ქართული ასომთავრული წარწერა, რომელშიც გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატ III ბაგრატიონი (978-1014 წწ) არის დასახელებული. მიუხედავად ამისა, ადგილობრივი მოსახლეობა მას საქართველოს მეფის თამარის (1184-1213 წწ.) სახელთან აკავშირებს.

II. წერილობითი კულტურის ძეგლები აფხაზეთის კულტურულ მემკვიდრეობაში, ერთ-ერთ ყველაზე მრავალრიცხოვან ჯგუფს შეადგენენ, რომლებიც, თავის მხრივ, ორ ჯგუფად იყოფიან: ა) ეპიგრაფიკული ძეგლები, ანუ მაგარ მასალაზე შესრულებული წარწერები და ბ) ხელნაწერები (რბილ მასალაზე შესრულებული წერილობითი ძეგლები), გ) ნუმიზმატიკური მასალა, რომელზეც დაცულია წარწერები.

ა) ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან გვქვს: ლაპიდარული (ქვაზე ღრმა კვეთით შესრულებული წარწერები), ქედური (ხატებზე, ჯვრებზე, სხვადასხვა სახის საეკლესიო ნივთებზე ამოკვეთილი) და ფრესკული (საღებავით შესრულებული) წარწერები. ეპიგრაფიკული ძეგლები, წარწერები გვხვდება ქართულ, ბერძნულ, ლათინურ, ოსმალურ (არაბული დამწერლობით) ენებზე. მათ შორის ისტორიული მნიშვნელობის ქართული წარწერები ასზე მეტია და მათი ქრონოლოგია VIII-XIX საუკუნეებს მოიცავს. ბერძნული წარწერები ძირითადად IX საუკუნემდეღია, თუმცა გვხვდება XI საუკუნის ბერძნული გრაფიტოებიც. შემორჩენილია ექვსი თუ შვიდი ოსმალური და სამი ლათინური წარწერა.

There are ruins of big secular and religious feudal lords, of which ruins of the palaces in Likhni, Merkheuli, Bedia, Anukhva, and Tsebelda are particularly noteworthy. They belonged to the feudal families of Sharvashidze, Marshania, Zhvanisdze, and Basilidze.

The “Tamar Bridge” on the Besleti River is one of the most noteworthy among old bridges in Georgia. Such bridges were characteristic of Georgia from the 10th through the 13th centuries and they can now be found in Kartli, Ajaria, Samtskhe-Javakheti, and historic Tao-Klarjeti. The bridge is unique due to an inscription on its arc in Georgian Asomtavruli. It mentions the first king of united Georgia, Bagrat III Bagrationi (978-1014). In spite of this, local people link it to Georgian Queen Tamar (1184-1213).

II. Written cultural monuments make a most multitudinous part of the cultural heritage of Abkhazia. This group is divided in three subgroups: a) Epigraphic monuments, i.e. inscriptions made on hard materials, b) manuscripts, i.e. monuments written on soft materials; and c) numismatic materials that bear inscriptions.

a) Epigraphic monuments comprise lapidary inscriptions (engraved deep in stone), incuse inscriptions (on icons, crosses, and various type of ecclesiastic items), and inscriptions on frescoes (painted). Epigraphic monuments are in Georgian, Greek, Latin, and Ottoman (in Arabic script). They include more than a hundred Georgian inscriptions of historical importance and their chronology covers the period from 8th century to the 19th century. Greek inscriptions are mostly dated before the 9th century, but there are also 11th-century Greek graffiti. There are also six or seven Ottoman and three Latin inscriptions.

Academician Tinatin Kaukhchishvili published several times Greek inscriptions of historical content, which we will discuss below. Russian researcher A. Vinogradov studied recently the Greek epigraphic inscriptions in the St Theodore and St. Simon the Canaanite cathedrals on Mount Iveron. However, A. Vinogradov is not well familiar with T. Kaukhchishvili's publications and is unable to use them in an appropriate manner.

Ottoman historical inscriptions mostly belong to the period from the 16th to 18th centuries. We also have epitaphs on several gravestones of Abkhaz noblemen of the 19th century. According to Abkhaz linguist Kh. Bghazhba, Turkish script failed to become widespread in Abkhazia and its fragments can only be seen on individual gravestones as epitaphs. Ottoman inscriptions are mostly found in Sokhumi, its outskirts, and the villages of Chala (Chlou) and Jirkhva. An inscription on the Sokhumi fortress about the restoration of the fortress in the 18th century has become an object of scientific attention recently.

Just three Latin inscriptions have been found on the territory of Abkhazia. One of them was found in Sokhumi, it mentions Emperor Adrian and his civil servant Flavius

ისტორიული შინაარსის ბერძნული წარწერები, რომელთა შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი, რამდენჯერმე გამოსცა აკადემიკოსმა თინათინ ყაუხჩიშვილმა. ივერიის მთის წმ. თევდორესა და წმ. სიმონ კანანელის ტაძრების ბერძნული ეპიგრაფიკა ბოლო დროს რუსმა მეცნიერმა ა. ვონოგრადოვმა გამოაქვეყნა. თუმცა, ა. ვინოგრადოვი ცუდად იცნობს და სათანადოდ ვერ იყენებს თ. ყაუხჩიშვილის გამოცემებს.

ოსმალური ისტორიული წარწერები ძირითადად, XVI-XVIII საუკუნეებს განეკუთვნება; ასევე გვქვს რამდენიმე აფხაზი დიდებულის XIX საუკუნის საფლავის ქვის ეპიტაფიაც. აფხაზი ენათმეცნიერის ხ. ბლაჟბას სიტყვებით, თურქულმა დამწერლობამ აფხაზეთში ვერ მოიპოვა გავრცელება და იგი ფრაგმენტული სახითაა წარმოდგენილი ცალკეული საფლავის ქვების ეპიტაფიებზე. ოსმალური წარწერები ძირითადად გვხვდება სოხუმში, მის შემოგარენში, სოფ. ჭალასა (ჭლოუ) და ჯირხვაში. უკანასკნელ ხანს სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოვიდა სოხუმის ციხის საამშენებლო წარწერა, რომელიც XVIII საუკუნეში სოხუმის ციხის რესტავრაციაზე მოგვითხრობს.

აფხაზეთის ტერიტორიაზე სამიოდე ლათინურენოვანი წარწერაა აღმოჩენილი. მათ შორის ერთ-ერთში, რომელიც სოხუმშია ნაპოვნი, იმპერატორი ადრიანე და მისი მოხელე ფლავიუს არიანე არიან დასახელებული. შესაბამისად, წარწერა ადრიანეს იმპერატორობის წლებით (ახ. წ. 117-138 წწ.) თარიღდება. მასში მოთხრობილია არიანეს მიერ სოხუმში საფორტიფიკაციო ნაგებობის მშენებლობის ამბავი. როგორც ცნობილია, ფლავიუს არიანემ იმპერატორის ბრძანებით, სამხრეთ და აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, მათ შორის სოხუმში (სებასტოპოლისი), რომაული გარნიზონების საინსპექციო აღწერა და ციხე-სიმაგრეთა სამშენებლო სარესტავრაციო სამუშაოებიც ჩაატარა. მეორე ლათინურენოვანი წარწერა აღმოჩნდა ბიჭვინთაში, რომლის ფრაგმენტიდან შემორჩენილია მხოლოდ სამი გრაფემა „ლეგ“. მკვლევართა დიდ ნაწილს მიაჩნია, რომ აქ სიტყვა „ლეგიონი“, ან „ლეგიონერი“ იკითხებოდა. ეს წარწერა ახ. წ. II – IV საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს.

მესამე წარწერა 2011 წელს სოხუმის ციხის გათხრების დროს აღმოჩნდა და მასში რომის იმპერატორი ვალერიანუსი (253-260) იხსენიება. აქედან გამომდინარე, წარწერა 253-260 წლებით თარიღდება.

სამივე წარწერის შინაარსზე დაყრდნობით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ახ. წ. II – IV საუკუნეებში სებასტოპოლისი, ანუ ცხუმში/სოხუმში რომის იმპერიის მნიშვნელოვან დასაყრდენს წარმოადგენდა, სადაც რომაელთა გარნიზონი იყო განლაგებული.

საეკლესიო, რომ აფხაზეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების შესახებ ინფორმაცია დაცულია კათოლიკე მისიონერების, კერძოდ, თეატინელი ბერების ქრისტიანულ კასტელის, არქანჯელო ლამბერტის და სხვათა თხზულებებში. კასტელის ალბომსა და ლამბერტის თხზულებაში „სამეგრელოს აღწერა“ არაერთი ძვირფასი ცნობაა შემონახული იმ ეკლესია - მონასტრებისა და საეპისკოპოსო კათედრალების შესახებ, რომელთა ნაწილი შემორჩენილია, ნაწილი განადგურებულია, ან ნანგრევებადაა ქცეული.

ბ) წერილობითი კულტურის ძეგლების მეორე ჯგუფი - ხელნაწერები, მხოლოდ ქართულენოვანია და ისინი აფხაზეთის ქართული სკრიპტორიუმების ბიჭვინ-

Arrian. Correspondingly, the inscription is dated on the basis of Adrian's reign (117-138 AD). It tells the story of building a fortification in Sokhumi by Arrian. It is known that according to the emperor's order, Flavius Arrian carried out inspections of Roman garrisons in the southern and eastern Black Sea coastal area, including Sokhumi (Sebastopolis), where he constructed and restored fortifications.

The second Latin inscription was found in Bichvinta. Only three graphemes -LEG - remain of a fragment of the inscription. Most researchers believe that the full word was "legion" of "legionary". The inscription can be dated 2th-4th centuries AD.

The third inscription was found during the excavations at Sokhumi fortress in 2011. It mentions Roman Emperor Valerian (253-260). Given this, the inscription is dated 253-260.

It is possible to conclude on the basis of the three inscriptions that in the 2th-4th centuries AD, Sebastopolis/Tskhumi/Sokhumi was an important stronghold of the Roman Empire with a Roman garrison stationed there.

It is noteworthy that information about monuments of the material culture of Abkhazia can be found in works by Catholic missionaries, Theatine monks Cristoforo Castelli and Arcangelo Lamberti. Castelli's album and The Description of Samegrelo by Lamberti comprise many important notes about churches, monasteries, and episcopal cathedrals, some of which have survived up to now, some have been completely destroyed, and others have turned into ruins.

b) The second group of written cultural monuments - manuscripts - are only in Georgian. They were copied in Georgian scriptoria of Abkhazia in the cultural and educational centres of Bichvinta, Mokvi, and Bedia. The Gospels with unique miniatures of Bichvinta (12th century) and Mokvi (13th century), a 16th-century collection of hymns of Bichvinta, a 17th-century collection of Biblical books of Bedia, a 16th century omophorion of Mokvi, The Divan of the Abkhaz Kings of the 10th century, and others are noteworthy examples of such monuments.

Most important centres of Georgian culture in Mokvi, Bichvinta, Ilori, Likhni, Tsebelda, Tsarche, and so forth created spiritual values during centuries and not only Georgians but also the Abkhaz can be proud of them. These centres of Christian culture had ancient libraries, where original Georgian works were written. Religious books were translated from Greek into Georgian and new manuscripts were created. The unique manuscripts from the libraries that have survived to our days are part of an invaluable treasury for the history of the development of Georgian written culture and are kept in the National Centre of Manuscripts in Tbilisi.

It is necessary to mention written monuments of the times of Egrisi-Abkhazia Kingdom (8th-10th centuries) created according to the orders of "Abkhaz kings", who are

თის, მოქვისა და ბედიის კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრებშია გად-
ანერჩილი. მათ შორის თვალსაჩინოა ბიჭვინთის XII საუკუნისა და მოქვის XIII
საუკუნის უნიკალური მინიატურებით მოხატული ოთხთავეები, ბიჭვინთის XVI
საუკუნის იადგარი, XVII საუკუნის ბედიის გულანი, XVI საუკუნის მოქვის ომო-
ფორი, X საუკუნის აფხაზ მეფეთა დივანი და ა. შ.

ქართული კულტურის უმნიშვნელოვანესი კერები მოქვი, ბედია, ბიჭვინთა, ილო-
რი, ლიხნი, წებელდა, წარჩე და ა. შ., საუკუნეების მანძილზე ქმნიდნენ იმ სული-
ერ ღირებულებებს, რომლითაც უნდა ამაყობდეს არამარტო ქართველი, არამედ
აფხაზი ხალხიც. ქრისტიანული კულტურის ამ ცენტრებში განთავსებული იყო
ძველი წიგნთსაცავები, სადაც დაინერა ორიგინალური ქართული თხზულებები,
ბერძნულიდან ქართულზე ითარგმნებოდა სასულიერო დანიშნულების წიგნები,
იქმნებოდა ახალი ხელნაწერები. ამ წიგნთსაცავებიდან ჩვენამდე მოღწეული
უნიკალური ხელნაწერები ქართული წერილობითი კულტურის განვითარების
ისტორიისათვის ფასდაუდებელ საგანძურს წარმოადგენს და დღეს თბილისში
ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში ინახება.

აქვე გვერდს ვერ ავუვლით ეგრის-აფხაზეთის („აფხაზთა“) სამეფოს (VIII-X
სს) დროინდელ წერილობით ძეგლებს, რომლებიც „აფხაზთა მეფეთა“ დაკვეთით
არის შესრულებული, ან საკტიტორო საქმიანობისათვის თავად არიან წარწერ-
აში მოხსენიებული. სულ მოღწეული არის 20-დე ეპიგრაფიკული ძეგლი და
ერთი ისტორიული ქრონიკა - „აფხაზ მეფეთა დივანი“. ყველა მათგანი, გარდა
ერთი ბერძნული ფრესკული წარწერისა მარტვილის ტაძარში, შესრულებულია
ქართულ ენაზე, ძველი ქართული დამწერლობით.

საგულისხმოა, რომ „აფხაზთა მეფეთა“ წარწერების უმრავლესობა გვხვდება
თანამედროვე აფხაზეთის ფარგლებს გარეთ, საქართველოს სხვა ისტორიულ
რეგიონებში – ისტორიული ეგრის-აფხაზეთის („აფხაზთა“) სამეფოს ტერიტო-
რიაზე, კერძოდ: სამეგრელოში, ქართლში, იმერეთსა და ჯავახეთში.

გ) აფხაზეთის ტერიტორიაზე ნაპოვნია მრავალრიცხოვანი ნუმიზმატიკური ნი-
შეუნი, რომლებიც ნაპოვნია ძირითადად, სოხუმში, ანაკოფიის ციხეში (ივერიის
მთაზე), ლიხნი და ა. შ. მონეტების უმრავლესობა ქართული და ბერძნული
ლეგენდითაა. ქართული მონეტები, მათზე ამოკვეთილი წარწერების მიხედვით,
ეკუთვნის საქართველოს მეფეებს ბაგრატ IV – ს (1027-1072), გიორგი II – ს
(1072-1089), დავით IV აღმაშენებელს (1089-1125) და ა. შ. გარდა ამისა, აღ-
მოჩენილია ვერცხლის ფული, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ცხუმურ
თეთრს“, ხოლო გენუელები „სებასტოპოლისის ასპრას“ უწოდებდნენ (როგორც
ცნობილია, ძველ საქართველოში სოხუმი იწოდებოდა რო-გორც ცხუმი, ლათ-
ინურენოვანი წყაროები მას, რომაელთა მსგავსად, სებასტოპოლისს უწოდებდ-
ნენ). „ცხუმურ თეთრს“ ოდიშის ერისთავთა ერისთავი და საქართველოს სამეფო
კარის მანდატურთუხუცესი ვამეყ I დადიანი (1384-1396) მეფის ნებართვით,
სწორედ, ცხუმის ზარაფხანაში ჭრიდა. ქართული მონეტების დღემდე მოღწე-
ული რაოდენობა 50-ზე მეტია, მაგრამ თუ გაავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ
1927 წელს სოხუმში აღმოჩენილი მონეტების განძის დიდი ნაწილი დაიკარგა,
მათი რაოდენობა გაცილებით მეტი იქნებოდა.

ბიზანტიური მონეტები მოჭრილია იუსტინიანე I-ის (527-565), კონსტანტინე
მონომახოსის (1042-1055), კონსტანტინე დუკას (1059-1067), რომანოზ IV დიო-

mentioned in the relevant inscriptions as ktetors. A total of 20 epigraphic monuments
and one historical chronicle - The Divan of the Abkhaz Kings - have survived to our
days. All of them are in Georgian Asomtavruli script for the exception of an inscription
on a fresco in the Martvili church, which is in Greek.

It is noteworthy that most inscriptions that mention “Abkhaz kings” can be found be-
yond the boundaries of present-day Abkhazia - in other historic regions of Georgia
on the territory of the historic Egrisi-Abkhazia Kingdom such as Samegrelo, Kartli,
Imereti, and Javakheti.

c) Numerous numismatic materials have been found on the territory of Abkhazia,
mostly in Sokhumi, the Anacopia fortress (on Mount Iveria), in Likhni, and other plac-
es. Most coins have Georgian and Greek legends. Inscriptions engraved on the coins
show that they belong to the periods of Georgian kings Bagrat IV (1027-1072), Giorgi
II (1072-1089), David IV the Builder (1089-1125), and others. In addition, silver coins
have also been found. Local people called them “Tskhumi tetri” and the Genoese “Se-
bastopolis aspras”. (It is known that in ancient Georgia, Sokhumi was called Tskhumi
and Latin-language sources, like Romans, referred to it as Sebastopolis.) The Prince
of Odishi and the mandaturtikhutsesi (interior minister) at the Georian royal court,
Vamek I Dadiani (1384-1396) stamped out “Tskhumi tetri” precisely at the Sokhumi
mint upon the king’s permission. The number of Georgian coins at our disposal is
more than 50. However, taking into account the fact that many of the coins discovered
in Sokhumi in 1927 were lost, it can be assumed that their number was much higher.

Byzantine coins were stamped out on behalf of Justinian I (527-565), Constantine
Monomachos (1042-1055), Constantine Doukas (1059-1067), Romanos Diogenes
(1067-1071), and others. Their number is up to 30 and they were discovered in
Sokhumi, Likhni, and other places together with coins of Georgian kings Bagrat IV
(1027-1072), Giorgi II (1072-1089), and David IV. It seems that in Abkhazia, like in
the rest of Georgia, Byzantine money (including Trebizond money) circulated together
with Georgian money.

III. Most well-known ecclesiastic items are the gold chalice from Bedia (999), the
silver chalice from Ilori (10th century), the icons of St Catherine (11th century), John
the Baptist (11th century), and Andrew the First-Called (12th century) from Tsebelda,
the liturgical fan of Abkhaz King Giorgi II (922-957), the icon of Abkhaz King Leon III
(957-967), the icon Dvid VI Narin (1247-1293) donated to the Ilori church, Abkhaz
Catholicos Evdemon Chkhetidze’s (1557-1578) icon of Our Lady and abbot’s cross
from Bichvinta, the triptych donated to the Mokvi Cathedral of Our Lady on the or-
der of Mokvi Bishop Andria Sakvarelidze (1660-1666), the abbot’s cross of Abkhaz
Catholicos Eptvime Sakvarelidze (1578-1614) from Mokvi, the icon donated to Ilori
St George by Bedia Archbishop Kirile Zhuanisdze (about 1572-1582), and the icons
donated to Ilori St George by Odishi eristavis and princes. Icons donated by Odishi
Prince Levan II Dadiani (1511-1557) to Ilori St George and Bichvinta Our Lady are

გენეს (1067-1071) და ა. შ. სახელით. მათი რაოდენობა 30-მდე აღწევს და ნაპოვნია, სოხუმში, ლიხნში და ა. შ., საქართველოს მეფეების ბაგრატი IV-ის (1027-1072), გიორგი II -ის (1072-1089), დავით აღმაშენებლის მონეტებთან ერთად. როგორც ჩანს, აფხაზეთში, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, ქართულ ფულთან ერთად ბიზანტიური (მათ შორის ტრაპიზონული) ფულიც იყო მიმოქცევაში.

III. საეკლესიო ნივთებიდან ყველაზე ცნობილ ნიმუშებს მიეკუთვნებიან ბედიის ოქროს ბარძიმი (999 წელი), ილორის ვერცხლის ბარძიმი (X ს.), წებელდის წმ. ეკატერინეს (XI ს.), იოანე ნათლისმცემლისა (XI ს.) და ანდრია პირველწოდებულის ხატები (XIII ს.), გიორგი II (922-957) აფხაზთა მეფის სამწერობელი, ლეონ III (957-967) აფხაზთა მეფის ხატი, დავით VI ნარინის (1247-1293) ილორის ტაძრისადმი შეწირული ხატი, აფხაზეთის კათალიკოსის ევდემონ ჩხეტიძის (1557-1578) ბიჭვინთის ღმრთისმშობლის ხატი და სანინამძღვრე ჯვარი, მოქვის ეპისკოპოს ანდრია საყვარელიძის (1660-1666) დაკვეთით მოქვის ღმრთისმშობლის ტაძრისადმი შეწირული კარედი, აფხაზეთის კათალიკოსის ეფთვიმე საყვარელიძის (1578-1614) მოქვის სანინამძღვრე ჯვარი, ბედიელი მთავარეპისკოპოსის კირილე ჟუანისძის (დაახლოებით 1572-1582 წწ.) ილორის წმ. გიორგისადმი შეწირული ხატი, ოდიშის ერისთავთ-ერისთავებისა და მთავრების ილორის წმ. გიორგისადმი შეწირული ხატები, მათ შორის განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანია ოდიშის მთავრის ლევან II დადიანის (1511-1557 წწ.) მიერ ილორის წმ. გიორგის და ბიჭვინთის ღმრთისმშობლისადმი შეწირული ხატები. ზემოთდასახელებულ ყველა ძეგლზე ამოკვეთილია ძველი ქართული ასომთავრული წარწერები, რომლებიც მოგვითხრობენ ძეგლის კტიტორთა და ოსტატთა შესახებ, ან წარმოადგენენ მემორიალურ წარწერებს.

რაც შეეხება არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე მოძიებულ მდიდარ და მრავალფეროვან მასალას, რომლებიც ჩვენს კლასიფიკაციაში ცალკე ჯგუფს ქმნიან, აქ გვხვდება როგორც ქვის, ბრინჯაოსა და რკინის ხანის, ასევე შუასაუკუნეების ძეგლებიც. საგულისხმოა, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე მოძიებული მასალა ერთმნიშვნელოვნად ავლენს გენეტიკურ მსგავსებას და კავშირებს დანარჩენი საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებთან.

particularly numerous among the latter. All the aforementioned monuments bear inscriptions in Old Georgian Asomtavruli that comprise information about ktetors and masters or represent memorial inscriptions.

As regards rich and varied materials discovered during archaeological excavations that make a separate group in our classification, monuments of Stone Age, Bronze Age, and Iron Age, as well as the Middle Ages, have been found in Abkhazia. It is noteworthy that materials discovered during archaeological excavations on the territory of present-day Abkhazia are definitely genetically similar and linked to the archaeological monuments found in the rest of Georgia.

არქიტექტურა

ცანდრიპშის
(განთიადის)
ცაძახი
(VI სსუპუნი)

**Tsandripshi
(Gantiadi)
church
(6th century)**

ფანჯანს
ეკლესია
(VI-VIII სსუკუნი)

**Dranda church
(6th-8th centuries)**

ზიპის
ეკლესია
(IX სსსსსს)

**Bzipi
church
(9th century)**

წმ. სიმონ
კანანელის
ეკლესია (X სუკუნი)
აწმუნისი
(XIX სუკუნი)

**St Simon the
Canaanite
church 10th
century.
Restored in the
(19th century)**

წმ. სიმონ
კანანელის ეკლესია
(X სუუკუნი)
უწმუნილი
(XIX სუუკუნი)

**St Simon the
Canaanite
church
(10th century)
Restored in
the
(19th century)**

სოხე
(X სსსსსს)

Likhne
(10th century)

ბიჭვინთის
საკათედრო
მხედრული.
(X სსუკუნი)

**Bichvinta
cathedral
(10th century)**

მოქვის ტაძარი
(X სუკუნი)
რეკონსტრუქცია
(XIX სუკუნი)

**Mokvi church
(10th century)
Restored
in the
(19th century)**

მოქვი ტაძარი.
ნესვიზი.
(X სსსსსს)

**Mokvi church
Interior
(10th century)**

ძველი გაგის
სამეფისიონი
ბაზილიკა
(IX სუკუნი)

**Old Gagra
Basilica
(9th century)**

ილრის
წმ. გიორგის
სახელობის
ეკლესია.
(XI სსუკუნი)

**Ilori
St George
church.
(11th century)**

კამანის ეკლესია
(XI სუუუუუუ)

**Kamani
church
(11th century)**

ბესლეთის ხიზი.
(XII სსუუუუ)

Beslet bridge.
(12th century)

ლიხნე.
შერვაშიძეების
სასახლსი (X და XIX
საუკუნეები)

**Likhne.
Shervashidzes'
Palace
(10th-19th
centuries)**

წაჩრდის სიხი.
აწიხი შუი
საწიწიწიწიწი.

**Tsarche
fortress.
early Middle
Ages.**

სოხუმის სტეა
ფათაიწებუაია
ძვ.წ. 430-420
წაბით.

**Sokhumi stele
dated to
430-420 BC.**

წმინდანის შიშის
შეგნება
(VIII ს. დასაწყისი)

Fragment
of Tsebelda
iconostasis
(8th century)

სახკმასონ თავესაჲთი
ანგელოზების
გამოსახულებით (IX სუუკუნი)

**Window ornament with
an image of angels.
(11th century)**

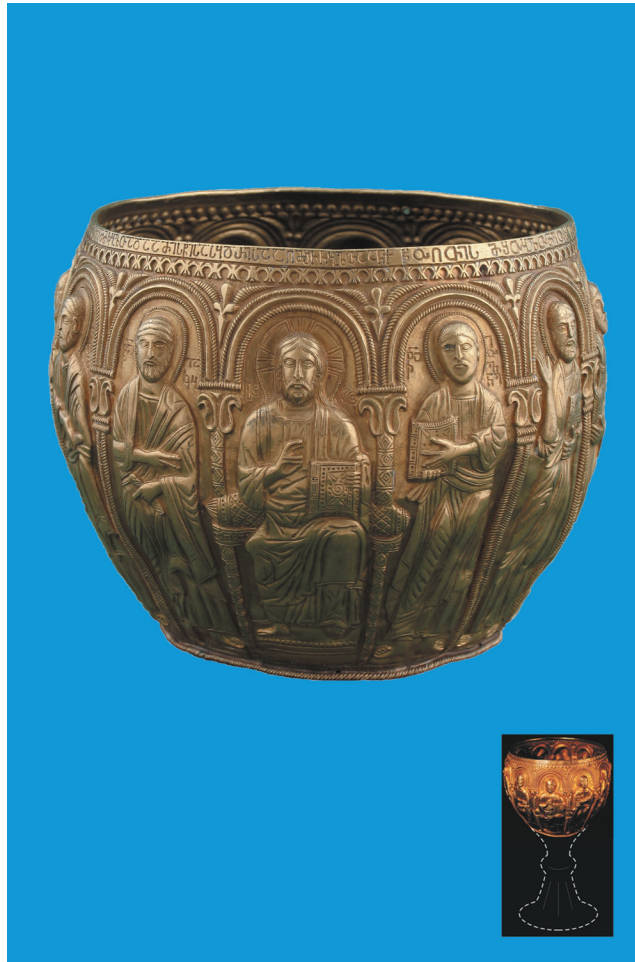

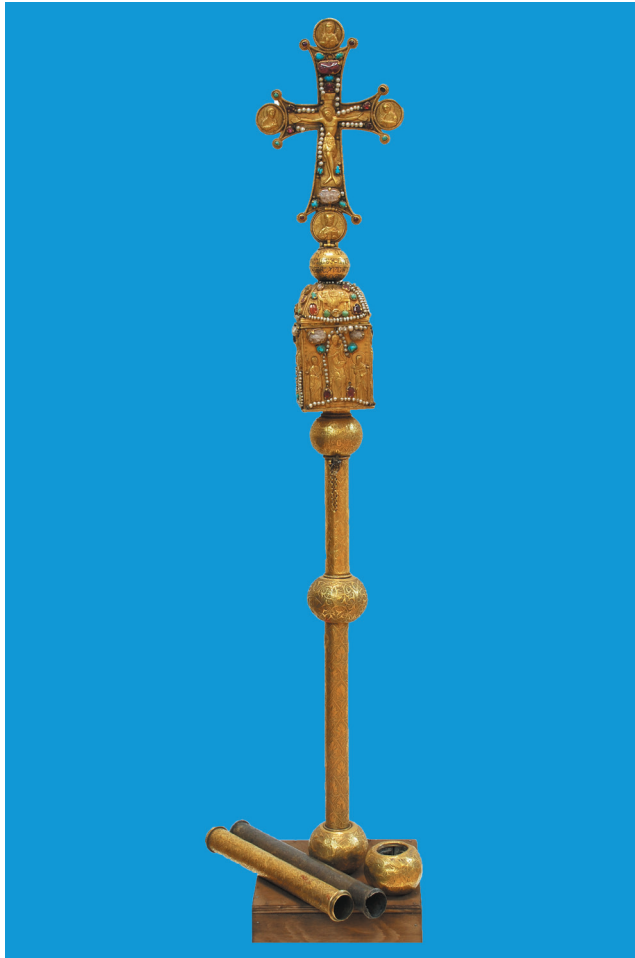
კასიოპი სოხუმის
მიწამოვნიან

**Relief from
an area
adjacent to
Sokhumi**

ბედიის ბაჰიმი
თახიწვა
999 წელი

Bedia chalice
is dated to 999

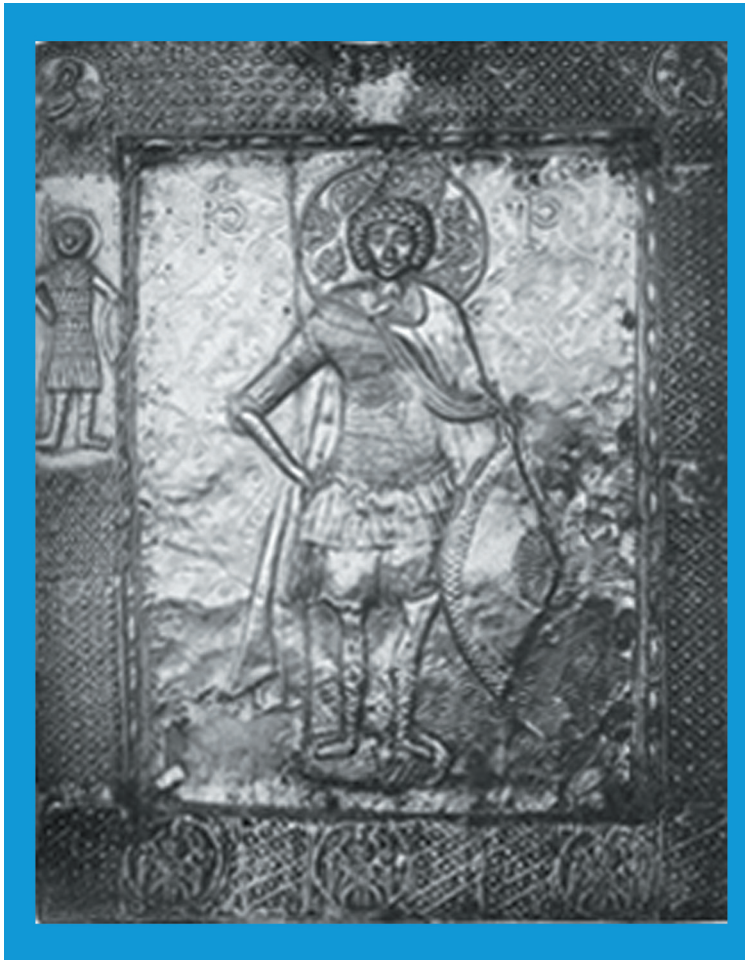
საწინამძღვრო
ჯვარი.
(XVI სუუუუუ)

**Abbot's cross.
(16th century)**

სანაწიდა ჯვარსმის
გამოსახულებით და
აუხაჯეთის მღვ
ვირთვის წახვეით.

**Reliquary lid
with an image
of crucifixion
and
inscription:
Abkhaz King
Giorgi.**

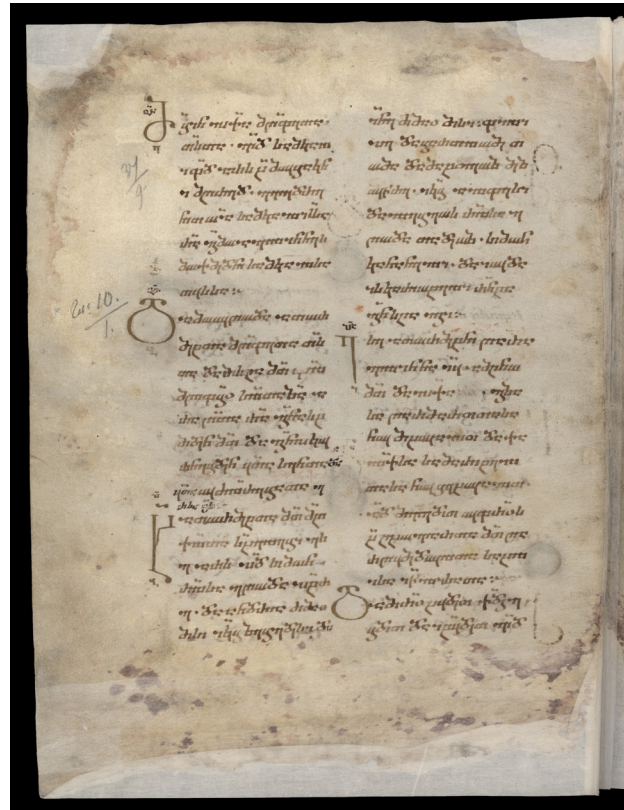
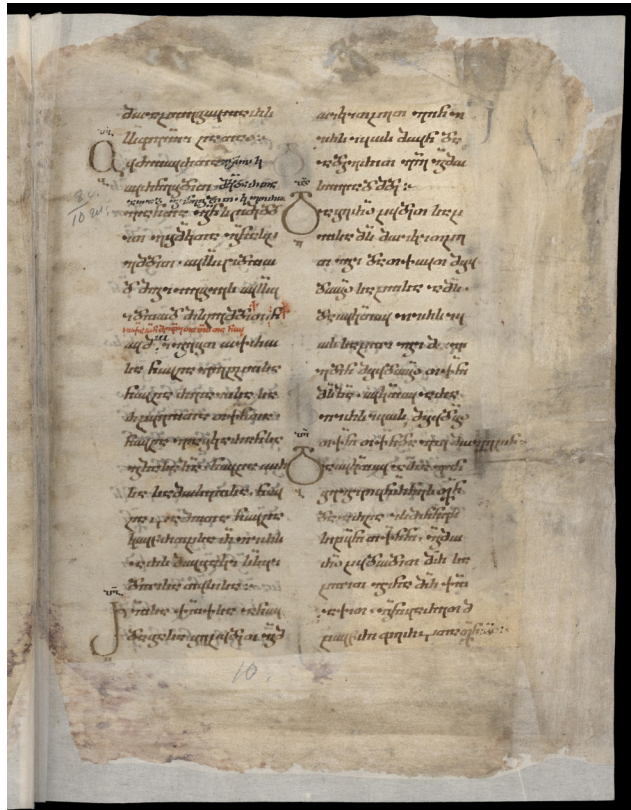
ՈՏՄԻՈՆ
ԲՁ. ՅՈՐՈՒՅՈՆ ԵՂՅՈ

**St George
icon of Ilori**

მოქვის მოთხავე
(XIV სეკუნე)

Mokvi Four Gospels (14th century)

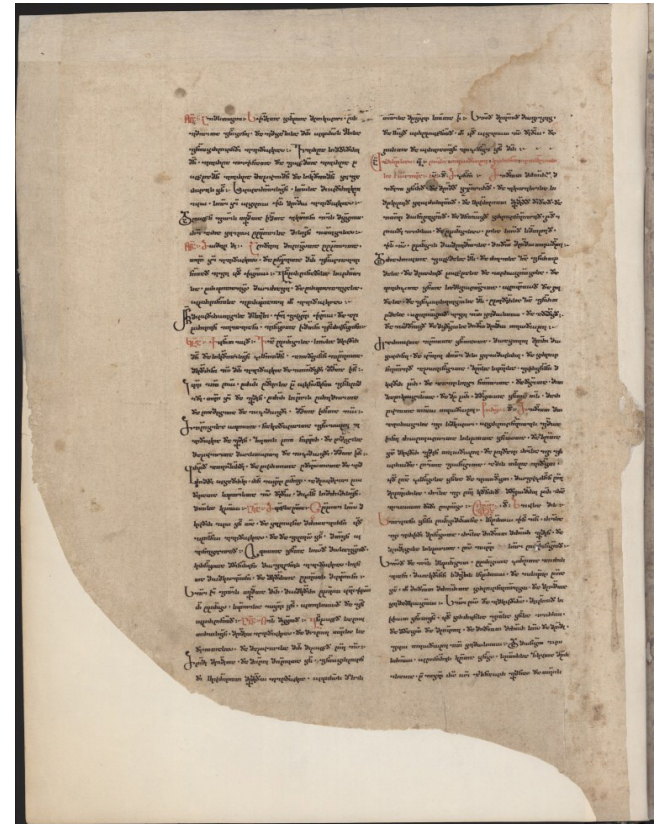
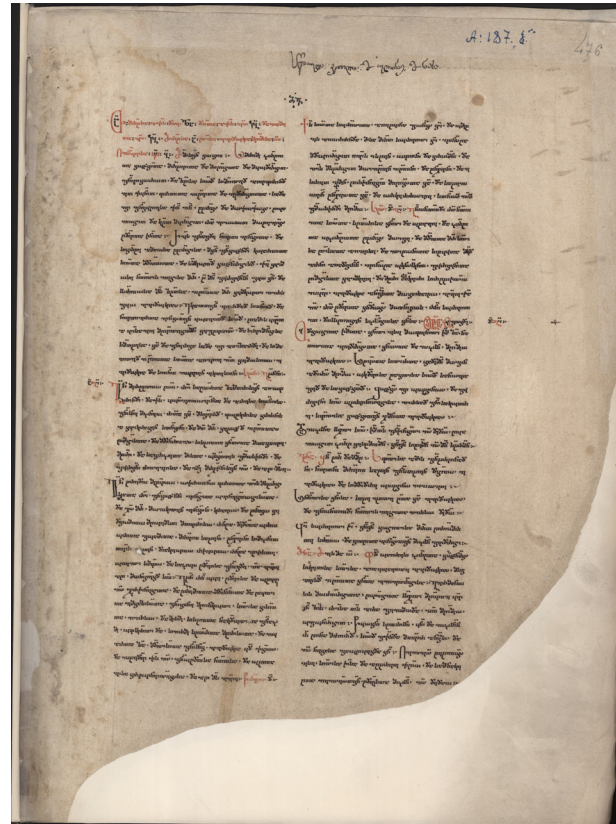

ბიჭვინტონის
ოთხთავი.
(XII სს. 1226 წ.)

**Bichvinta
Four Gospels.
(12th century)**

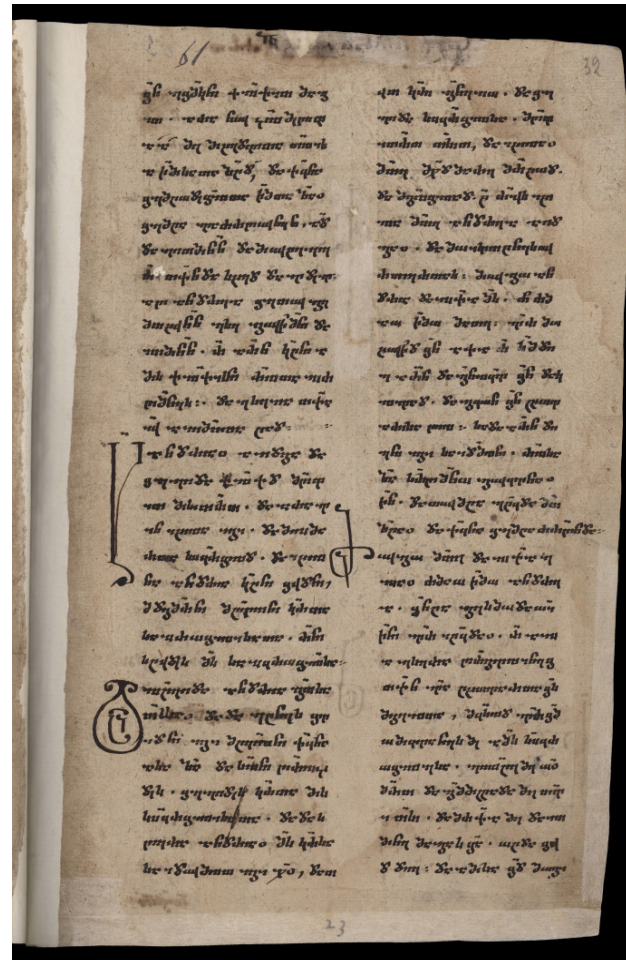
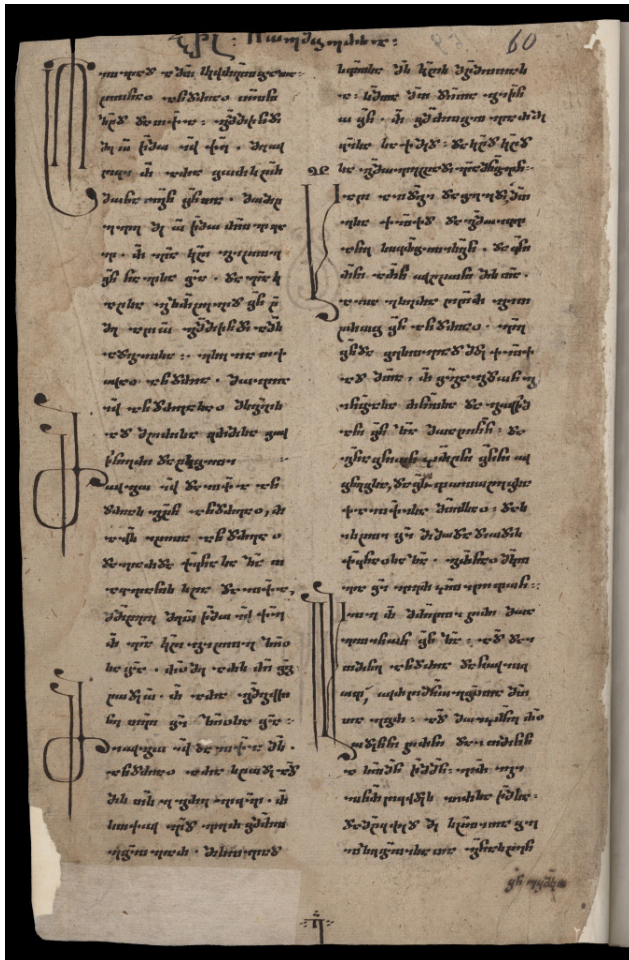
გვერდის გვერდი
(XVII-XVIII სს.)

Bedia liturgical book (17th-18th centuries)

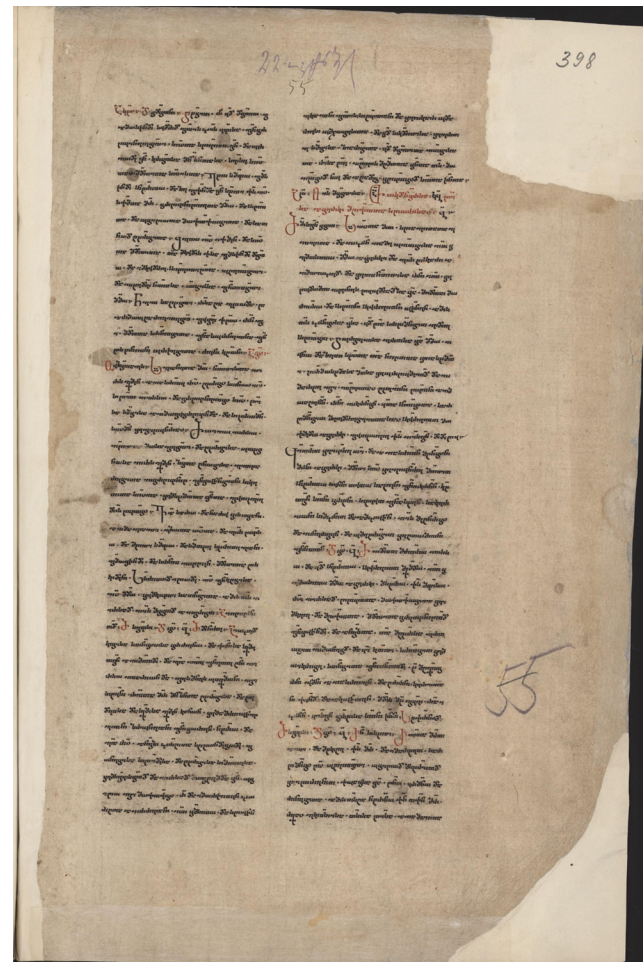
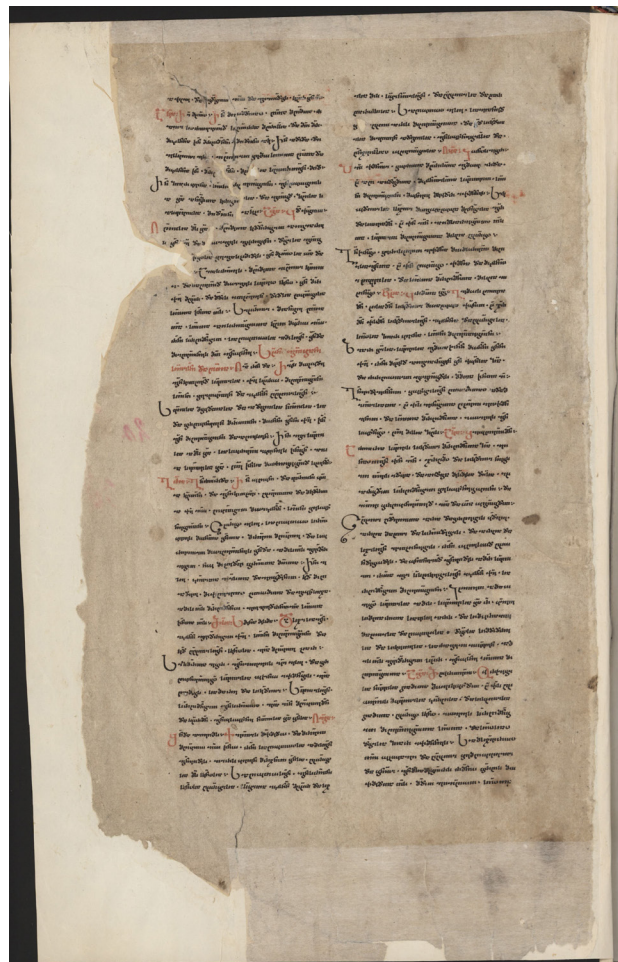
ՅԵՄԵՅԻԱՆՈ
(1578-1611 ՖՖ.)

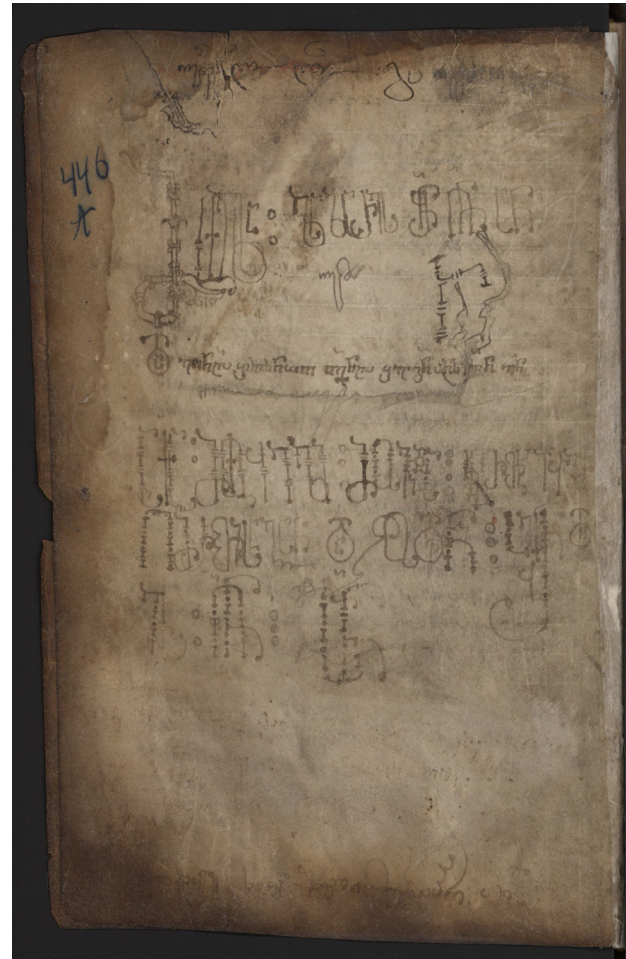
Metaphrasis
(1578-1611)

მოქვის ზეჯახი (XVI სსუჯუხი)

Mokvi liturgical book (16th century)

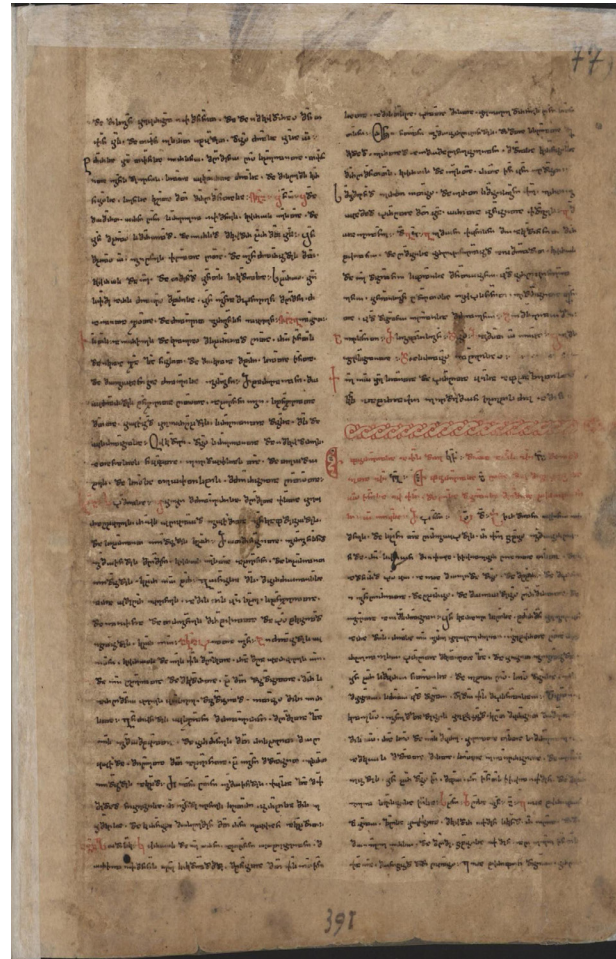

მეხევენი
(XVI-XVII სს.)

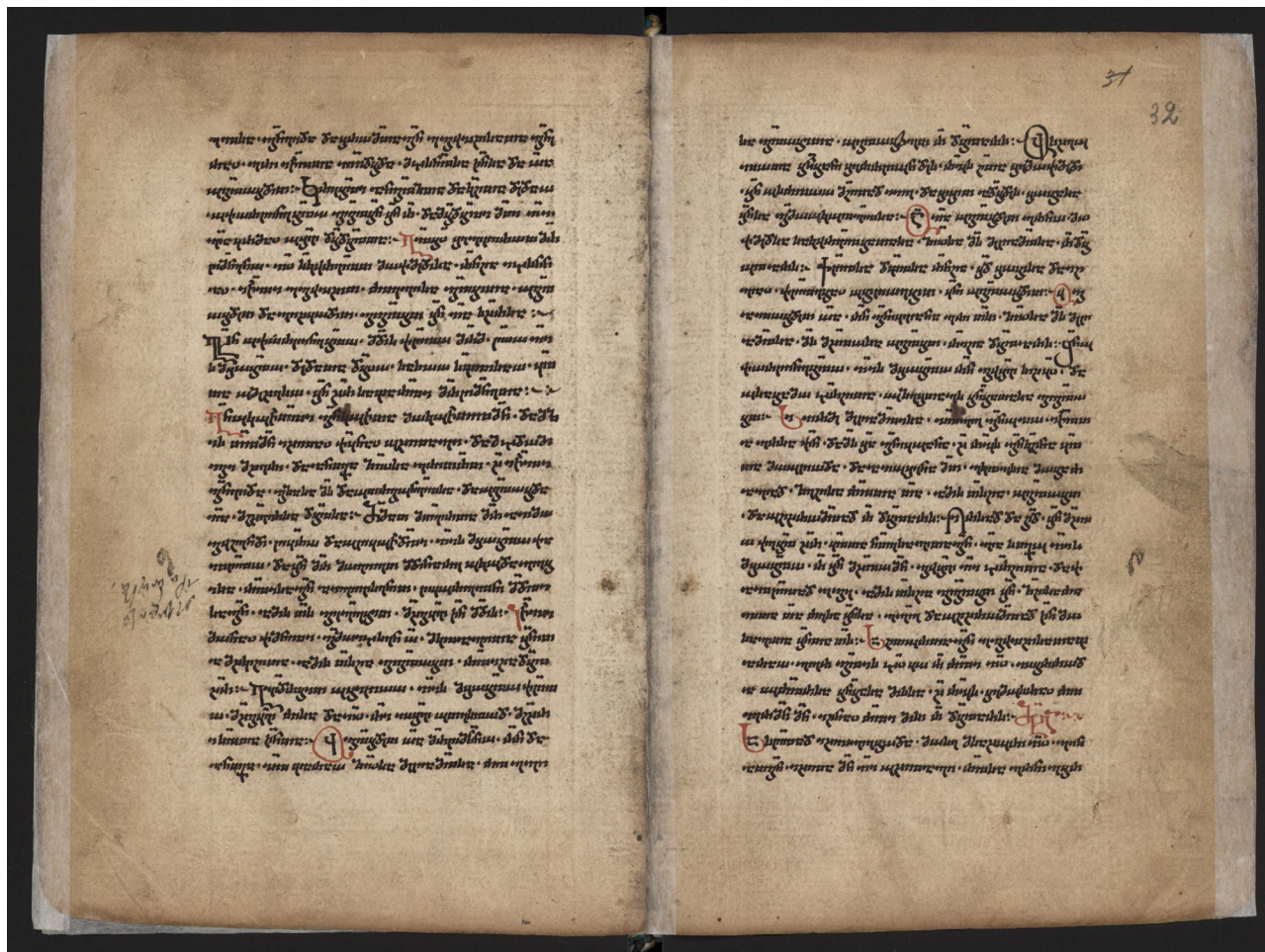
Triodion
(16th-17th
centuries)

ՄՆԱՅՈՆ (XVI ԵԿԵՆԵՅԵ)

Menaion (16th century)

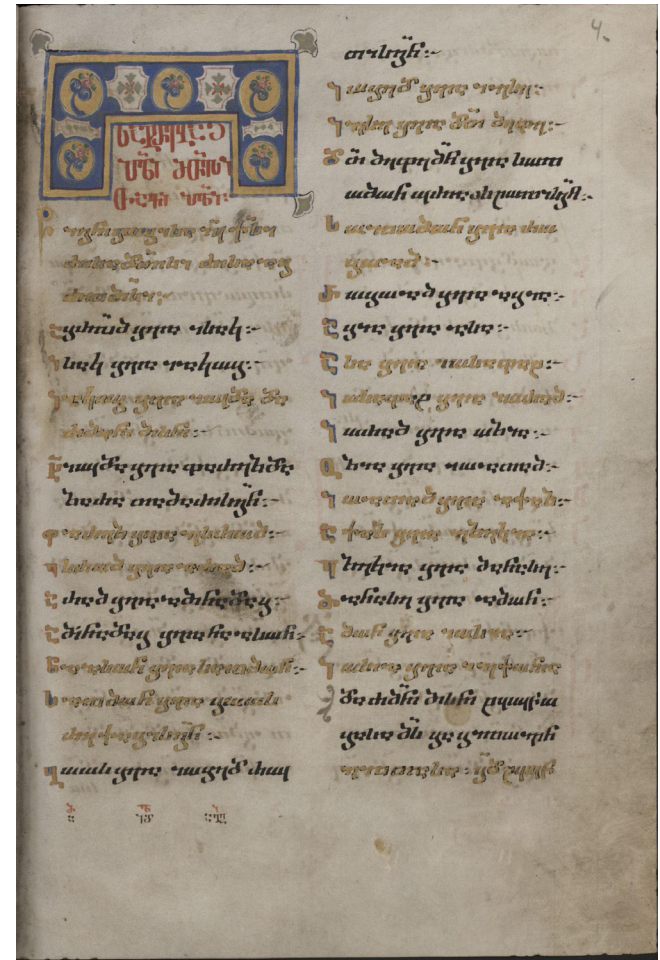
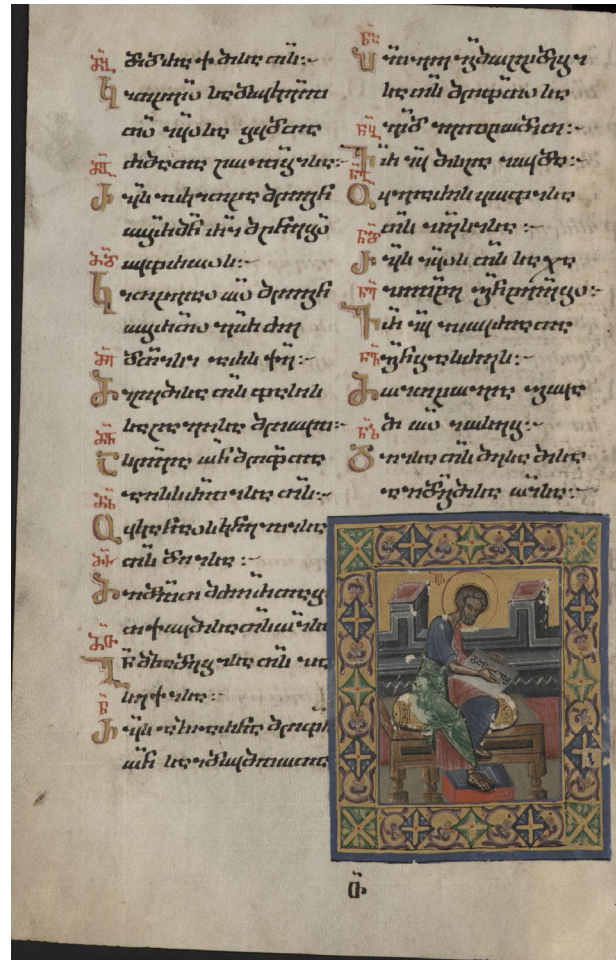

**Small book of
hours and
liturgical book,
(16th century)**

ՅՅԻՈՈՆ ՄՈՒՏՈՅՈՒ
(XVII ՆՆՅՆԵ)

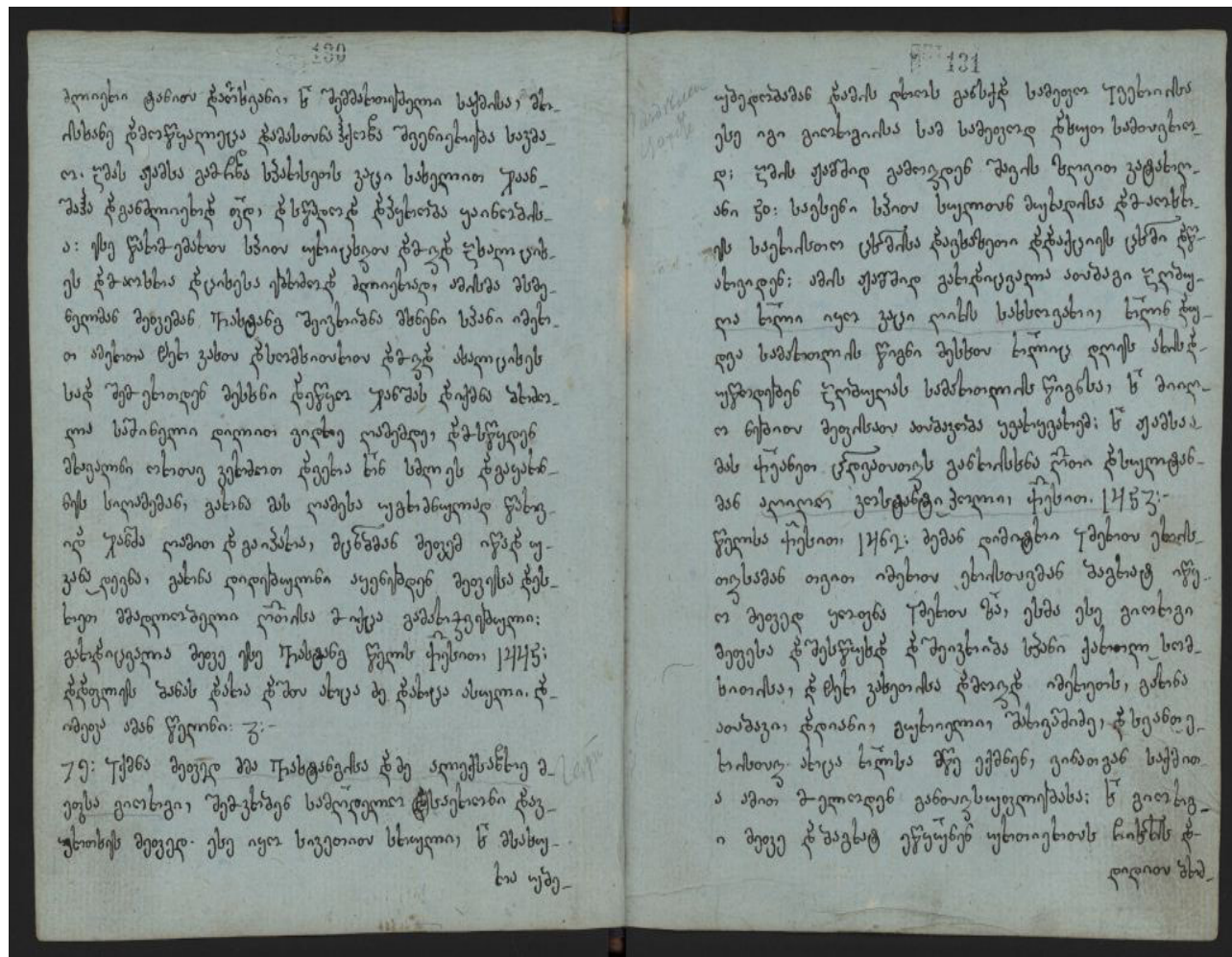
Vardzia Four
Gospels
(16th century)

Book of hours and liturgical book (17th-18th centuries)

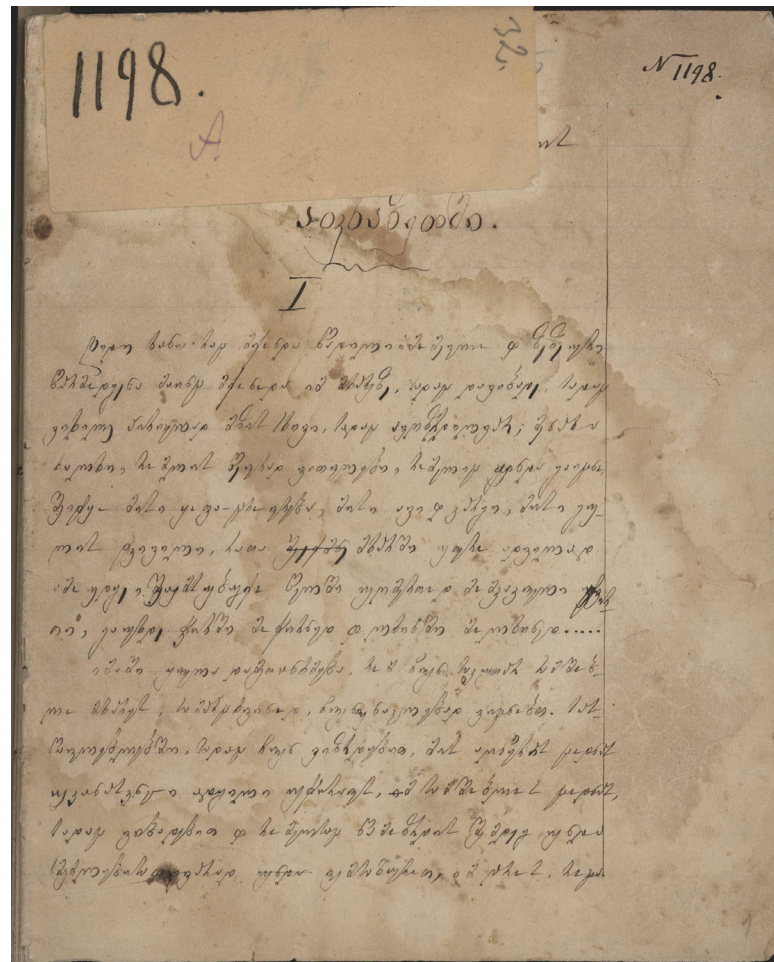
[illegible][illegible]

Life of Georgians by Niko Dadiani (beginning of the (19th century)

თედო სახოკია,
[მოგზაურობა]
აწმყვანს
აზხაგეთში
1889 წანსი.

Tedo Sakhokia,
[A trip to]
present-day
Abkhazia;
1889

აპიანჩას მჯვრები.

Apiancha cave.

აკარმარის
სამაგისტრო;
თახიჯვა
ძვ.წ.
(VIII-IV
საუკუნეები)

**Akarmara
grave field
dated to the
(8th-6th
centuries) BC.**

ბაგლანის
სამაგიწმენი
თაჰიწწეაჲ ძვ.წ. IV
საუკუნის
წანასჲჳსოთა წა
ძვ.წ. (III საუკუნის)
წანაწჳსოთ.

**Baghlani grave
field is dated to
the end of the 4th
century
BC and the
beginning of the
(3rd century) BC.**

უიბუჯანი,
ბიჭვინტის
ნაქანაქანი
თაინჯუბა
ახ. წ. (I-VI სს)

**Fibulas, site of
former city in
Bichvinta dated
to the (1st-6th
centuries) AD.**

ბიონჯაოს თოხები
და ხის სანონისები
პიჩორი,
დიხაგუძუბა.

**Bronze hoes and
wooden plough-
ing equipment,
Pichori,
Dikhagudzuba.**

უიჩოჩი
დიხაგუძუბა.

**Pichori,
Dikhagudzuba.**

გაგიდას სამაჩოვანი
თაჩიწვება ძვ. წ. II
ათასწევსით
პოხვესი ნახევარი.

**Gagida grave
field dated to the
first half of the
2nd millennium
BC.**

გაგიდის
სამაჩოვანო
თახიწვება
ძვ. წ. II
ათასწლეულის.

**Gagida grave
field dated to
the 2nd millen-
nium BC.**

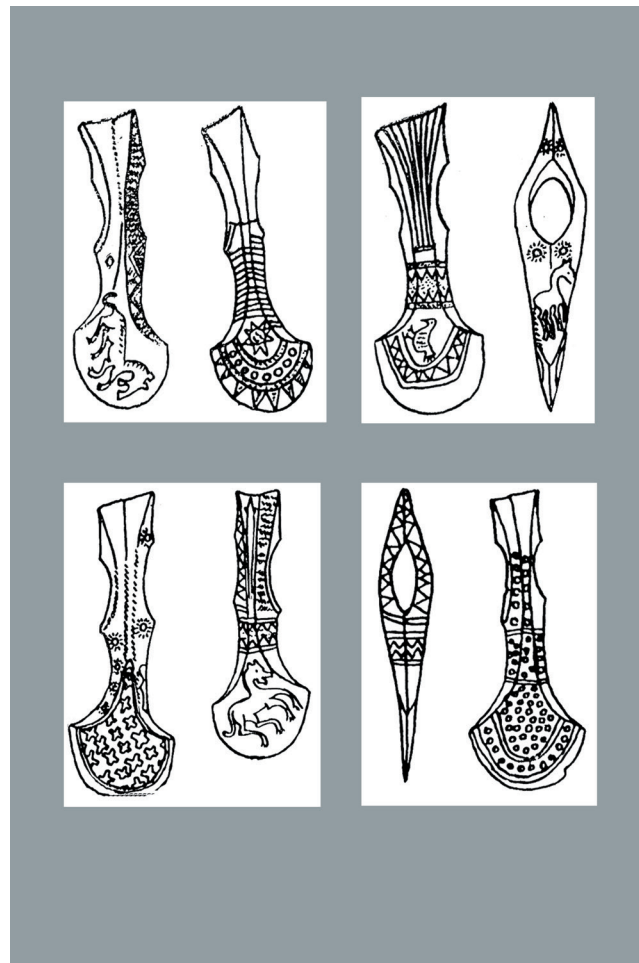

- 1. Jar for food (dergi) - (4th-5th centuries)**
- 2. Platter - (4th-5th centuries)**
- 3. Lutheria - (3th-4th centuries)**
- 4. Black varnished skyphos - (5th century) BC**

ჩვენს ქვეყანაში -
კოლხეთის სუბპრო-
ტინიკულურმა მემკვიდრეობამ
გვამცვივებს და გვჩვენებს
საკულტურო ბუნებას.

**Sketches -
Colchian axes
dated to the
Late Bronze
Age and the
Early Iron Age**

ტსებელდა
სამკაუწნები - უძველესი
ქუჩის სანამკაუწნები.

**Tsebelda
Jewels - early
Middle Ages.**

აქავე
 მასწავლებელი
 თანამდებარე შუა
 ბინდამოს დანახევის
 და გვიან ბინდამოს
 სანჯონი ეზიანით.

Aradu
Materials
 dated to the
 end of the
Middle Bronze
Age and the
Late Bronze
Age.

სამკაუნი,
ბიჭვინტოს
ნაქადაქანი
მასანი თხილწიანი
პ. წ. (I-VI სს)

**Jewels, site of
former city in
Bichvinta
Materials dated
to the (1st-6th
centuries) AD**

საკიწები,
ბიჭვინტოს
ნაქანაქანი
მასწავლები
თაქიწვება ახ. წ. (I-
VI სსუკუწეწი)

Hooks, site of former city in Bichvinta
The materials are dated to the (1st-6th centuries) AD.

თამაჱი, გიორგი და
მიხეილ
შერვაშიძეები და
ნიკო დადიანი

**Tamar, Giorgi,
and Mikheil
Shervashidzes
and Niko Dadiani**

გიორგი შერვაშიძე,
მამია გურიელი,
ალექსანდრე
იოსელიანი. პაპუნა
ცერეტელის არქივი

**Giorgi
Shervashidze,
Mamia Gurieli,
Alexander
Ioseliani.
Papuna
Tseretelis
archive.**

მიხეილ შერაშვილი
და მისი მეუღლე.
პაპუნა წერეთლის
არქივი

**Mikheil Sher-
vashidze and his
wife. Papuna
Tseretelis
archive.**

სამურზაყანოელები
1860-იანი წლები.

**Samurzaqano
residents.
The 1860s**

221

222

აპხიარტსა- ხეობიანი
საქიპიო ზა
აპხაზუხი
სასამუხი - აჭაქიონ.
1900-იანი წლები.

**Apkhiartsa - bow
instrument and
Abkhaz flute
acharpyn. The
1900s.**

ხქონგან
ჯამჯანჯანსი
კოვანის სივი
კეხეხისათვის.

**Spoons made
of horn for cold
dishes.**

